

СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК ВІЗАНТІЇ У ПРАЦЯХ Є.О.ЧЕРНОУСОВА

У статті аналізується науково-педагогічна діяльність і творча спадщина відомого українського вченого на ниві античної та візантійської історії Євгена Черноусова. Головну увагу зосереджено на підходах науковця до дослідження суспільного розвитку Візантійської імперії в епоху середньовіччя.

Ключові слова: Візантія, суспільний розвиток, візантинознавство, історіографія.

В останнє десятиліття в Україні простежуються позитивні тенденції у напрямку відродження традицій українського візантинознавства, обірваних за радянських часів у зв'язку з визнанням цієї дисципліни «контрреволюційною». Про позитивні зрушення свідчить низка праць, що з'явилися в останні роки в Києві та Львові, Харкові та Чернівцях, Симферополі та Івано-Франківську. Разом з тим процес відродження не може бути миттєвим, а вимагає тривалої і кропіткої підготовки фахівців, здатних на належному рівні оперувати методологією предмета та методикою читання візантійських джерел. Корисним у цьому має стати вивчення напрацювань попередників з проблем візантійської історії, оскільки візантинознавство за часів царату посідало чільне місце в університетській історичній науці в Україні. Праці Д.Багалія, А.Кримського, Ю.Кулаковського, І.Нетушила, Т.Флоринського, Ф.Шміта та інших свідчать про підвищений інтерес до візантійської проблематики з боку дореволюційної історіографії в Україні. До цієї плеяди вчених слід віднести ще одне ім'я – Євгена Олександровича Черноусова, життя і наукова діяльність якого були тісно пов'язані з навчальними закладами Ніжина та Харкова.

До останнього часу діяльність та науковий доробок Є.О.Черноусова залишаються маловідомими широкому колу українських дослідників. Протягом ХХ – початку ХХІ століття ледь знайдеться два десятки згадок імені науковця або посилань на його праці у наукових виданнях [1], не кажучи вже про спеціальне дослідження наукової спадщини вченого. Тому метою нашої розвідки стане аналіз візантинознавчих студій науковця та визначення його місця в українському візантинознавстві кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Євген Олександрович Черноусов народився 13 грудня 1869 року в с. Шкрябіне Стародубського повіту Чернігівської губернії в родині козаків Олександра Овер'яновича та Параски Іванівни Черноусових. Батьки з раннього дитинства Євгена прагнули надати йому гарну освіту, тому віддали сина спочатку до Стародубської прогімназії, а потім – до Ніжинської гімназії, яку він успішно закінчив у 1891 році. Ще за часів навчання в Ніжині юнак вирішив продовжити подальшу освіту, вступивши до знайомого йому Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. У цей час на історичному відділенні Історико-філологічного інституту викладали досвідчені професори, відомі українські та російські вчені: історик і краєзнавець М.М.Бережков, славісти В.В.Качановський і Є.В.Петухов, античники П.І.Люперольський, О.І.Покровський, І.Г.Турцевич та ін. У навчальному закладі, який займався підготовкою вчителів гімназій і прогімназій, значна увага приділялася вивченню загальної історії, давніх мов та палеографії.

© Самоїленко Олександр Григорович – кандидат історичних наук, викладач Ніжинського державного педагогічного університету ім. М.В.Гоголя.

Особливо ґрунтовною була підготовка з античної і середньовічної європейської історії та латинської мови, що дозволяло готувати не лише кваліфікованих викладачів, але й високопрофесійних науковців. Тому не виглядає дивним, що випускниками Ніжинської вищої школи різних років були відомі вчені – античники та візантиністи: І.Турцевич, В.Фохт, К.Штеппа, М.Левченко та ін.

У 1895 р. О.Є.Черноусов з відзнакою закінчив історичне відділення інституту зі званням вчителя гімназій та прогімназій, яке надавало всі права кандидата російських університетів, і був направлений викладачем Юр'ївського реального училища. Проте інтерес до історії, цілеспрямованість, прагнення до самовдосконалення і професійних занять наукою не могли зупинити Є.О.Черноусова на досягнутому, тому в 1901 році він склав екзамен на ступінь магістра загальної історії в Петербурзькому університеті, що надавало право викладати у вищих навчальних закладах. У 1904 році Євгена Олександровича перевели на посаду наставника-керівника з історії та географії до Ніжинської гімназії і одночасно запросили читати лекції із загальної історії на історичному відділенні НІФІ князя Безбородька.

У 1906 році за рішенням попечителя Київської навчальної округи Є.О.Черноусова призначили директором однієї з найдавніших гімназій на Лівобережній Україні – Новгород-Сіверської, де він одночасно обіймав посаду і голови педагогічної ради жіночої гімназії. У листопаді 1908 року Євгена Олександровича перевели на ті ж посади до м. Кобеляки Полтавської губернії. Часті зміни місця роботи не дозволили зосередитись на наукових заняттях і завершити написання дисертації. Лише з виходом у відставку та переїздом до Харкова вчений повернувся до активного наукового студювання.

У 1910 році Є.О.Черноусов почав працювати приват-доцентом на кафедрі загальної історії Харківського університету, де проводив практичні заняття з середньовічної історії та читав спецкурс з історії Візантії. Одночасно він працював викладачем Вищих жіночих курсів і 2-ої чоловічої гімназії. У літній канікулярний час 1911 року вчений здобув відрадження до Константинополя для роботи в бібліотеках та архівах. Метою даної поїздки було визначення кола джерел для дослідження організації торгівлі та промисловості Візантії. Займаючись переважно в бібліотеці Російського Археологічного Інституту, де науковець опрацював кодекси Феодосія, Юстиніана, зібрання актів та документів Міклошича, Міллера, Сати, Геймбаха та ін. [2]. Значну підтримку і допомогу Черноусову в Константинополі надали відомі російські вчені Ф.І.Успенський, Б.А.Панченко та Ф.І.Шміт, які стояли на чолі цього закладу в той час.

Наприкінці 1911 р. Євген Олександрович був направлений у складі університетської делегації (до якої також входили професори В.П.Бузескул і Я.О.Денисов, приват-доцент М.О.Маслов) [3] на Перший Всеросійський з'їзд викладачів давніх мов до Петербурга [4]. Учасниками досить представницького з'їзду (269 представників із 129 міст) були як вчителі-класики, так і відомі вчені з усіх університетів та наукових установ Російської імперії, серед яких: В.В.Латишев, Ф.Ф.Зелінський, Г.Е.Зенгер, В.П.Бузескул, Б.В.Варнеке, С.А.Жебелев, М.І.Ростовцев, Б.В.Фармаковський та ін. Особливістю даного з'їзду було те, що кожний день зібрань завершувався лекцією одного з університетських учених, які знайомили делегатів з новими новинками [5]. Без сумніву, участь у такому науково-методичному заході залишила помітний слід і позитивно вплинула на подальшу діяльність Євгена Олександровича.

Саме «харківський» період став найбільш плідним і в науковому плані. На друге десятиліття ХХ століття припадають найвагоміші праці вченого, розпочинається його авторська співпраця з фаховими науковими виданнями, такими як «Византийский временник» і «Византийское обозрение» [6].

У часи Української революції Євген Олександрович активно залучився до національно-демократичного руху, увійшов до складу Слобідської української ради, а також до ради Харківської «Просвіти», яку очолив Д.І.Багалій [7]. Значною мірою завдяки цьому Є.О.Черноусова влітку 1918 року було обрано деканом Ук-

раїнського історико-філологічного факультету в Полтаві, але, на жаль, через відомі політичні події це призначення виявилось короткотрасним.

Наукова спадщина Євгена Олександровича порівняно незначна і становить близько десятка монографій і статей та кількох не надрукованих рукописів, разом з тим, частина з них не втратила своєї актуальності і науковості в наш час.

Коло наукових інтересів ученого збіглося з його викладацькою діяльністю – грецька та римська історія, історія Візантії, але саме остання зайняла найпомітніше місце в серці науковця. Це захоплення історією колись величної Візантійської імперії розпочалося ще зі студентських років. Кандидатська робота Євгена Черноусова, написана і успішно захищена у 1895 році в Історико-філологічному інституті в Ніжині, під назвою «Партії іподрому в Константинополі», збереглася до наших днів у вигляді рукопису в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету [8]. У ній автор порушив частково підняту в той час у російській історіографії (Д.Ф.Беляев, Ф.І.Успенський) проблему генези константинопольських партій цирку. Дослідник аргументовано відстоює тезу про успадкування Константинополем даної інституції у своєї попередниці – Римської імперії. На сторінках досить значної за розмірами праці (168 сторінок) Є.О.Черноусов намагався простежити час виникнення константинопольських партій, встановити причини зростання їх могутності та занепаду. Розглянув дослідник також роль партій у народному представництві, їх структуру, військові функції та релігійну спрямованість, а також проаналізував політику візантійського уряду щодо їх підпорядкування. Молодий дослідник поглибив думку Ф.І.Успенського про те, що партії цирку мали, крім спортивних, військові функції і були організаціями народу, через які у широких мас Константинополя з'явилося своєрідне право брати участь у вирішенні політичних питань у «конституційній» формі – шляхом виказування побажань, схвалення або засудження урядової політики [9]. «Можно заключить, что цирк для народа был чем-то большим, чем только средством повеселиться. Он помогал народу, собравшись вместе и пользуясь этим, открыто заявлять о своих желаниях правительству» [10]. В цілому висновки дослідника, висловлені у даній праці, в подальшому були підтверджені у пізніших дослідженнях М.Левченком, Г.Манойловичем, А.Дьяконовим та ін.

Розробку проблем суспільного розвитку Візантії було продовжено в наступних працях ученого, і це не дивно. На думку науковця, «... история принадлежит к разряду так называемых общественных наук и имеет своей задачей прошлое развитие отдельных человеческих обществ или их комплексов, или, наконец, отдельных общественных слоев в их взаимодействии ... история – *summa summarum* всех наук, занимающихся человеком, как существом общественным» [11]. Подібні методологічні підходи простежуються і в наступних працях ученого: «История имеет своим предметом деятельность человеческих обществ в их прошлом развитии и взаимодействии. Я говорю обществ потому, что некоторые рассматривают нашу науку только как историю государства, между тем, как первое представляется нам более правильным, именно – став на такую точку зрения, более широкую (точку зрения общественной эволюции), мы можем проследить историю какого-нибудь народа из самого начала его исторического бытия, будь он еще на стадии до государственного развития (первобытная орда). Государство – в конце концов, только продукт деятельности в определенном направлении данного общества» [12]. У цілому Є.О.Черноусов відстоював еволюційну теорію у формі навмисного підкреслення безпосередньої спадковості тих чи інших візантійських закладів від інституцій Римської імперії [13]. Схильність до теорії континуїтету підштовхувала дослідника до розробки імператорського періоду римської історії, в якому він намагався знайти джерела ранньовізантійських закладів. Його перу належить досить солідна праця «Нариси з історії Римської імперії 180-235 рр. Підготовка смуги III ст.». Вчений одним із перших науковців Російської імперії порушив проблему соціальної смуги в Римі, плануючи свою працю як продовження в хронологічному плані вивчення римської імперії, котру розпочав Е.Д.Грімм, але відсутність будь-якої наукової літератури російською мовою та обмеженість дже-

рельної бази дослідження призвели до деяких прорахунків автора, якими, на думку критиків, було переважання культурно-історичної теми над аналізом закладів та їх функцій; перебільшення «занепадного» характеру всієї імператорської епохи, слабе залучення нумізматичного і епіграфічного матеріалу [14]. Разом з тим Євген Олександрович залишився відданим своїм науковим уподобанням. На його переконання, «Римская история на протяжении ряда веков, начиная с эпохи Гракхов и до конца Западной Римской империи, представляет нам целый ряд таких смен внутренних потрясений, переворотов, дезорганизации, борьбы партий, в подкладке которой лежало противоречие социальных, экономических и политических интересов, и периодов внутреннего покоя и затишья. Надо заметить при этом, что чем дальше, тем этот покой покупался все большим напряжением сил, все более и более дорогою ценою, ценою постепенного превращения свободной в своем самоопределении гражданской общины полноправных квиритов в прикрепленное общество, управляемое не выборными и подотчетными магистратами, а монархами того типа, который выработался на персидском и эллинистическом востоке, объем власти коих очень красноречиво определяется такой формулировкой в титуле императора, как *dominus et deus*. Чем дальше подвигается процесс исторического развития, тем склоннее становится та плоскость, по которой скользило римское общество от народоправства европейского характера к деспотии по восточному образцу» [15]. Дослідник визначив й основні причини, котрі підготували смуту і коренились в умовах римського суспільного розвитку і державності в цілому: «...Насилия, тирания или неспособность правителей, озлобление и революционное настроение управляемых в связи с бессилием сената и распущенностью армии – вот те факторы, которые сделали эту смуту неизбежной, а потрясения, связанные с нею, тем более тяжелыми» [16].

Підвищений інтерес дослідника до розвитку візантійського суспільства знайшов своє відображення у низці розвідок: «Головні риси суспільного й державного устрою Візантії», «Сторінка з культурної історії Візантії XI ст.», «Із візантійського закутка XIII ст.» і «Римські та візантійські цехи» [17]. Однією з кращих, на нашу думку, праць Є.Черноусова є дослідження про суспільний і державний устрій Візантії, в якій він виказав особисте ставлення до власної методології: «... задача (історика. – **Автор**) – *sine ira et studio* установить главнейшие факторы и моменты развития данного общественного организма, учесть их сравнительную важность и ценность, определить, что из них имело положительное, что отрицательное влияние на ход развития, а в результате представить облик этого общественного организма и те причины, которые так или иначе способствовали, как его росту, так и разложению» [18]. Візантійська імперія, або Ромейське царство, як називали його середньовічні греки, була, по суті, спадкоємницею Римської імперії у східній її частині. Одна частина цього спадку, на думку дослідника, потрапила до її рук у готовому закінченому вигляді, інші продовжували свій подальший розвиток, пристосовуючись до тих нових умов і фактів, які виникали по мірі розвитку історичного процесу [19]. Вчений піддав критиці існуючу в російській історіографії тезу про багатовіковий застій імперії і досить об'єктивно охарактеризував суспільний і державний устрій Візантії, відзначивши основні фактори, які вплинули на її підйом і занепад.

Певний інтерес для сучасних дослідників може становити і розвідка про римські і візантійські цехи, яка, з одного боку, є рецензією на книгу німецького вченого Альберта Штекля, а з іншого, власний погляд Євгена Олександровича на константинопольський підприємницький і торговельний стан крізь призму «Книги єпарха».

Не залишилась поза увагою вченого і така популярна в російській та українській історіографії XIX – початку XX століття проблема, як вплив візантійського права на становлення давньоруської правової системи, поділяючи точку зору низки вчених про відсутність якого-небудь суттєвого впливу візантійського законодавства на формування давньоруського права [20].

У цілому, суспільний розвиток та політико-правові відносини у Візантійській імперії посідали вагомe місце в науковій спадщині Євгена Олександровича Чер-

ноусова, одного з відомих українських візантинознавців першої чверті ХХ століття, доробок якого ще до кінця не оцінено.

1. Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и нач. XX века. Ч. 1. – Л., 1929; Ч. 2. – Л., 1931. Домановский А.М. О рукописи Е.А.Черноусова «Партии ипподрома в Константинополе» // Тезисы конференции «Ломоносов – 2001». – Москва, 2001; Историко-филологический институт князя Безбородько в Нежине. 1901 – 1912. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1913. – С. 64-65; Историография античной истории / Учебн. пособие под ред. проф. В.И.Кузицина. – М., 1980; Самойленко О.Г. Спадщина істориків Ніжинської вищої школи в історіографії ХІХ – ХХ ст. // Література та культура Полісся. Вип.14. – Ніжин, 2000. – С. 131-148; його ж. Дослідження проблем медієвістики вченими-істориками Ніжинської вищої школи наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Вип. 15. Серія: Історичні науки. №1.– Чернігів, 2002. – С. 85-87; його ж. Еволюція методологічних підходів та науково-проблемних орієнтацій в дослідженнях античної історії вчених Ніжинської вищої школи наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Вип. 27. Серія: Історичні науки. №2. – Чернігів, 2004. – С. 114-120.
2. Отчет о заграничной командировке летом 1911 года приват-доцента по кафедре всеобщей истории Е.А.Черноусова // Записки Императорского Харьковского Университета. – 1912. – Кн. 1. – Ч. Официальная. – С. 1.
3. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1911 год // Записки Императорского Харьковского Университета. – 1912. – Кн. 3. – Ч. Официальная. – С. 5.
4. Труды Первого Всероссийского съезда преподавателей древних языков. – СПб., 1912.
5. Зельченко В.В. От съезда к съезду: Опыт Первого всероссийского съезда преподавателей древних языков (1911 г.) в современной ситуации // Презентация Российской ассоциации школьных преподавателей древних языков. – М., 2008. – С. 3-4.
6. Черноусов Е.А. Дука, один из историков конца Византии // Византийский временник. – Т. XXI. – 1914; його ж. Сирийский источник по истории Византии // Византийский временник. – Т. XXV. – 1918; його ж. К вопросу о влиянии византийского права на древнейшее русское // Византийское обозрение. – 1916. – Т. II. – Вып. 2.
7. Рідне слово. – Харків. – 1917. – 22 квітня, 17 червня.
8. Домановский А.М. О рукописи Е.А.Черноусова ... – С. 1-2.
9. Там само.
10. Черноусов Е.А. Партии ипподрома в Константинополе. – [Нежин, 1895]. – С. 57-58.
11. Черноусов Е.А. Очерки по истории Римской Империи 180 – 235 гг. Подготовка смуты III века. – Харьков, 1911. – С. 3-4.
12. Черноусов Е.А. История Греции. Конспект лекций. Рукопись. – Нежин, 1906. – С. 3-4.
13. Очерки истории исторической науки в СССР: В 4-х т. – Т.3. – М., 1963. – С. 517.
14. Русская литература по всеобщей истории. Вып. 1. Библиографический обзор / Под ред. Д.М.Егорова. – М.-СПб., 1913. – С. 18.
15. Черноусов Е.А. Очерки по истории Римской Империи ... – С. 7-8.
16. Там само. – С. 273.
17. Черноусов Е.А. Основные черты государственного и общественного строя Византии // Записки Харьковского университета. – 1912. – Кн. 1. – С.1-10; його ж. Страница из культурной истории Византии XI в. // Там само. – 1913. – Т.І. – С. 1-16; його ж. Из византийского захалустья XIII в. – Харьков, 1914. – 21с.; його ж. Римские и византийские цехи // ЖМНП. – 1914. – № 9 (сентябрь). – С. 154-178.
18. Черноусов Е.А. Основные черты государственного ... – С. 3.
19. Там само. – С. 3-4.
20. Черноусов Е.А. К вопросу о влиянии византийского права на древнейшее русское // Византийское обозрение. – 1916. – Т. II. – Вып. 2. – С. 303.

В статье рассматриваются вопросы научной и образовательной деятельности и творческого наследия выдающегося украинского ученого в области античной и византийской истории Евгения Черноуса. Основное внимание сосредоточено на подходах исследователей к изучению социального развития в истории византийского средневековья.

The article examines the scientific and educational activities and creative legacy of the famous Ukrainian scientist in the field of ancient and Byzantine history Yevgeny Chernousov. The main attention is focused on the researcher's approaches to the study of social development in the history of the Byzantine Middle Ages.